

ABORDĂRI ALE ARTEI TIPARULUI DIN MOLDOVA

Viorica NASTAS

Universitatea Tehnică a Moldovei

Abstract: *L'imprimerie est une grande invention, et dans l'histoire de la Moldavie, comme dans l'histoire des autres pays, son apparition marque une étape très importante, qui commence une nouvelle période. Aujourd'hui, l'imprimerie n'est pas seulement un moyen / méthode de matérialisation de l'information, mais et une phénomène de la culture visuelle, de l'art. Étude historiographique est réalisé pour découvrir de nouvelles visions et des hypothèses concernant formation et l'évolution de l'art de l'imprimerie en Moldavie.*

Cuvinte cheie: *artă, carte, tipar, manuscris, istoriografie, miniatură, frontispicii, inițiale.*

Arta cărții a început în Moldova cu mult înainte de a se instaura tiparul (ca modalitate tehnică de producere a cărților). Dovezi în acest sens sunt manuscrisele, elaborate pe vremea lui Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare, de către iscusiții caligrafi și miniaturişti.

Cercetările anterioare, numeroase surse bibliografice publicate în țară și peste hotare, în diferite perioade și multe alte investigații efectuate până acum, au contribuit valoros la procesul istoriografic de cercetare a cărții moldovenești, domeniul artei tiparului rămânând a fi mai puțin, sau chiar deloc remarcat.

Tudor Vianu afirma că, „*Istoria este obiectul cel mai interesant al cunoașterii și elementul fundamental al culturii. Este cult cu adevărat numai omul care știe de unde vine și încotro se îndreaptă.*” Astfel, deși, o abordare istoriografică presupune o metodologie specifică și diferită de cea de studiu a lucrărilor de artă, nu este posibil de a elimina din evoluția istorică a cărții și tiparului, evenimentele cronologice importante din istoria țării noastre. Schimbul hotarelor Moldovei de-a lungul secolelor, impune cercetarea artei tiparului în contextul istoriei ei.

Perioada secolelor XIV-XV este dominată de condiții ce favorizează dezvoltarea Moldovei în toate domeniile, grație politicii promovate de domnitorul Ștefan al III-lea cel Mare. Anume, din a 2-a jumătate a secolului XIV datează cele mai vechi manuscrise alcătuite și difuzate în Moldova [1] – manuscrisele miniate, cu inițiale ornate de o frumusețe deosebită, cu frontispicii și chenare, alcătuite din ornamente geometrice de diverse culori (roșii, galbene, verzi).

Caracteristic cărții manuscrise, din această perioadă este **miniatura de carte**, care după **Nicolae Iorga** este „*una dintre manifestațiile cele mai splendide ale sufletului evului mediu*” [2]. Centre importante în dezvoltarea acestui gen de artă în Moldova, pe parcursul secolelor XV-XVII, au fost mănăstirile Neamț, Putna, Voroneț, Dragomirna, Humor ș.a., unde au activat cei mai de seamă caligrafi și miniaturişti ai acestei perioade – Gavril Uric, Ghervasie, Teodor Mărișescu, Nicodim, Anastasie Crimca ș.a.

Fondarea unei școli de caligrafi miniaturişti, talentul artistic deosebit, manifestat în miniaturile cu motive ornamentale și compozițiile figurative ale manuscriselor, conturează și mai mult asocierea directă a miniaturii moldovenești cu Mitropolitul Anastasie Crimca, care, „prin aportul pe care l-a adus în domeniul miniaturisticii, cucerește un loc important în plastica românească” [3].

Reproduceri ale planșelor cu miniaturile „personalităților genului miniaturistic”, sunt teaurizate în albumul bogat ilustrat „*Miniatura românească*”, de către istoricul de artă român, George Popescu-Vîlcea. Această ediție, reprezintă un testimoniu al miniaturilor românești, prin numărul impunător de miniaturi (203 planșe), culese și expuse după o muncă asiduă de documentare.

În lucrările, „*Miniaturile Românești*”, „*L'ornementation du vieux livre roumain*”, „*Scrieri despre artă*”, marele istoric, critic literar, documentarist, dramaturg, poet și „una dintre personalitățile legendare plantate, pentru eternitate, în pământul unei țări și în istoria inteligenței umane” [4], **N. Iorga**, profund preocupat de istoria cărții vechi românești, își manifestează disponibilitatea pentru o ramură specială a ei – arta ornamentală, incluzând, aprecieri și expuneri despre ornamentația și miniaturile cărții vechi românești.

Albumul de artă „*Poliptic Moldav*” de **Pavel Balan și Vlad Druc**, este una din puținele lucrări care prezintă file din manuscrise cu frontispicii, inițiale și miniaturi. Vlad Druc, afirmă în contextul acestei lucrări editată în 1985, precum că manuscrisele scrise în Moldova „s-au împrăștiat în lumea întreagă și se află acum în bibliotecile din Oxford, Paris, Munchen și Viena, Ierusalim și Alexandria, în mănăstirile de la muntele Athos și la Atena, în Iugoslavia, Bulgaria, Ungaria, la Moscova, Leningrad și Kiev. Și câtoroa nu li s-au dat de urmă...”[5].

Informațiile cu referință la aceste manuscrise sunt cunoscute și utilizate astăzi datorită cercetărilor multilaterale, efectuate de către un șir de personalități din țară, cât și de peste hotare, printre care și cercetătorul slav, specialist în istoria Moldovei și României [6], **Alexandru Iațimirskii**. A realizat ample descrieri de manuscrise și ediții de cronici slavo-române din secolele al XV-lea și al XVI-lea. Până astăzi își păstrează valoarea documentară voluminosul catalog, cu extrase din texte, „*Slavianskie i russkie rukopisi rumânskih bibliotek*”, editat în 1905, sub tutela Academiei Imperiale de Știință de atunci, în care sunt descrise peste patru sute de manuscrise slavo-române și slave de la mănăstirile Neamț și Agapia, precum și ale celor din Biblioteca Academiei Române din București și din Muzeul Național de Antichități din București, prezentându-le conform conținutului, timpului scrierii, formatului și ortografiei, anexând și 42 de imagini monochrome cu pagini din manuscrise.

Contribuția lui este remarcabilă prin studii și articole consacrate culturii și literaturii române în limba slavonă, referitor la specificul vechilor documente românești. În anul 1906, A. Iațimirskii, publică volumul „*Iz istorii slavianskoi pismennosti v Moldavii i Valahii, Sankt Petersburg, 1906*”, iar în publicația sa, „*Novii trud po staroi slaveanskoj bibliografii*”, **A. Iațimirskii**, scria despre frumusețea manuscriselor moldovenești următoarele: „în a doua jumătate a secolului al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea, stilul moldovenesc predomină și în manuscrisele rusești, dar aici totul iese oarecum tipător și măzgălit și ornamentațiile rusești stau foarte departe de modelele lor, de acele manuscrise luxoase moldovenești care la timpul lor au fost dăruite vechilor mănăstiri de domnitori și ierarhi și care acum împodobesc cele mai bune biblioteci de manuscrise ale Europei” [7].

Totuși, dincolo de semnificația religioasă, manuscrisele și primele cărți împodobite cu frontispicii și inițiale înflorate, apărute din teascurile tiparnițelor din Moldova până în secolul XVIII, impresionează și uimesc și astăzi prin frumusețea și eleganța lor.

În anul 1989, editura Știința editează catalogul „*Catalogul general al manuscriselor moldovenești păstrate în URSS. Colecția bibliotecii mănăstirii Noul Neamț (sec. XIV-XIX)*” de **Valentina Pelin**, lucrare de cercetare științifică în domeniul studierii paleografiei și culturii medievale în Moldova, dar care devine și sursă fundamentală pentru studiul artei în domeniul tiparului. Ediția conține precizări și completări esențiale cu referință la manuscrisele cunoscute din lucrările lui A. Iațimirskii, specificându-se că el „este și primul editor al unor texte de valoare pentru istoria literaturii moldovenești de limbă slavă”. Această ediție este impunătoare nu doar prin catalogarea a 143 manuscrise din sec. XIV-XIX, ci și prin prezența unui album de 51 filigrane neidentificate și 47 ilustrații alb-negru și color. Cu aproximativ 20 de ani mai târziu, în lucrarea „*Analele Putnei*”, editată în 2008, este inclus studiul cercetătoarei Valentina Pelin „*Manuscrise din domnia lui Ștefan cel Mare (II)*”, cu 84 titluri de manuscrise incluse.

Astfel, locația multor manuscrise de pe teritoriul Moldovei din sec.XIV-XVI, a fost ideea prioritară pentru editarea mai multor cataloage de către cercetătorii de peste hotare, cum ar fi edițiile: „*Texte românești în arhive străine*” (București, 1977) și „*Manuscrise de origine românească din colecții străine. Repertoriu*” de **Radu Constantinescu** (București 1986); seriile de publicații „*Mărturii românești peste hotare*” de **Virgil Căndea**.

Cu siguranță, aceste studii sunt inestimabile pentru cultura cărții și tiparului din Moldova, însă prioritar le este aspectul istoric, literar și lingvistic. Aspectul artistic, care atribuie manuscriselor statutul de tezaur național, inegalabil ca fenomen și valoare, păstrându-și și până astăzi această calitate, rămâne a fi fragmentat și puțin cunoscut. Avântul cultural impulsivat de Ștefan al III-lea cel Mare, s-a răsfrânt și asupra perioadei următoare, (sec. XVI – XVIII), care în istoria și evoluția cărții în Moldova este puternic punctată de apariția **tiparului – promotor al culturii, pe de o parte și parte componentă a ei, pe de altă**.

Începuturile acestei perioade sunt marcate de asemenea personalități ilustre ca ieromonahul **Macarie**, **Dimitrie Liubavici**, diaconul **Coresi**, ieromonahul **Lavrenție**, **Filip Moldoveanu**, urmași de mitropolitul **Varlaam** (prima jumătate a sec. XVII), care tipărește la Iași **Cazania** din 1643. Despre cea mai însemnată lucrare a lui, și în același timp una din cele mai de seamă din istoria vechii culturi românești, preotul și profesorul **Florea Mureșanu**, printr-o notă a autorului la ediția „*Cazania lui Varlaam. Prezentare în imagini*”, editată în 1944, scria: „*Cazania lui Varlaam, deși este pârga celei dintâi tiparnițe din Moldova, în ceea ce privește*

ornamentația, cu toată arta tipografică perfecționată, încă nu s-a tipărit nicio carte până acum asemenea Cazaniei lui Varlaam.”

Perioada activității tiparniței macariene în Moldova, a fost pe larg cercetată și expusă de către cercetători și istorici din țară și de peste hotare, provocând și controverse legate de monahul muntenegrean.

Astfel, savantul rus, **E.L. Nemirovski** în cartea „*Mir cnighi*”, afirmă că „unii istorici susțin că acesta este același tipograf (Macarie), care a lucrat anterior la Cetinje. Este oare, adevărat acest lucru? Muntenegreanul Macarie exercita minunat împlinirea rândului, iar omonimul său român, nu putea face acest lucru. Mai degrabă, aceștia sunt - persoane diferite” [8].

Contradictorii acestor presupuneri pot fi considerate afirmațiile lui **Nicolae Iorga**, despre apariția tiparului în Țările Române precum că: „introducătorul lui fu un călugăr muntenegrean, Macarie, mai târziu, mitropolitul țării sale adoptive” [9], susținând, că Macarie din Muntenegru, s-a refugiat mai întâi la Veneția apoi la Mănăstirea Dealu. Alte opinii și argumente despre primele cărți tipărite, pot fi studiile lectorului Universității Valahia din Târgoviște, **Agnes Erich**, care editează o serie de articole cu referință la istoria scrisului, cărții și tiparului. Cele mai reprezentative, fiind titlurile: „*Arta ornamentală a tipăriturilor românești din secolul al XVI-lea*”, „*Controverse privind tipărirea primei cărți în spațiul românesc Liturghierul (1508)*”, „*Implicațiile apariției tiparului în spațiul românesc*” ș.a.

Revenind, iarăși la cercetările savantului rus **A. I. Iațimirski**, apreciem însemnătatea lor prin descrierile și sintezele bibliografice nu doar a manuscriselor, ci și a cărții tipărite. Astfel, în lucrarea sa „*Novii trud po staroi slaveanskoj bibliografii*”, Alexandru Iațimirski, face referință la perioada anilor 1508-1588, perioada activității tipografiilor călugărului Macarie, diaconului Coresi și a diaconului Șerban, descriind *Liturghierul lui Macarie din 1508, Evanghelia din 1512*, ș.a.

Impunătoare și consistentă este lucrarea divizată în volume „*Bibliografia românească veche*”, primele trei volume fiind elaborate de **Ioan Bianu** și **Nerva Hodoș**. Volumul I, pentru anii 1508-1716, cu o prefață de Ioan Bianu, a apărut în anul 1903, iar volumul al II-lea, pentru anii 1716–1808, a apărut în anul 1910. Volumul al III-lea, pentru anii 1809–1830, a apărut pe fascicule, între anii 1912–1936, fiind publicat prin grija și cu aportul prof. **Dan Simonescu**. Volumul al IV-lea, *Complețări și Îndreptări*, cu 341 de titluri, față de cele 1526 de titluri cuprinse în tomurile anterioare, îi are ca autori pe **Ioan Bianu** și **Dan Simonescu**.

Apariția tiparului în Moldova a constituit și obiectivul de studiu al unor cercetători de seamă din Moldova, printre care se numără istoricul literar **Vlad Chiriac**, cu lucrarea „*Cartea și tiparul în Moldova în secolele XVII-XVIII*”, despre istoria cărții vechi moldovenești. Editată în 1977, studiul constituie o descriere științifico-populară ale celor mai importante momente din istoria tiparului și a cărții imprimate în Moldova din secolele XVII-XVIII. Pe lângă aspectul istoric al cărții și tiparului, autorul menționează și aspectele artistice, scriind despre manuscrise precum că, „*iscușința copiștilor din Moldova de a meșteri cărți a exercitat o influență asupra evoluării artei copiștilor din țările vecine. Manuscrisele moldovenești, deci, se remarcă în acest răstimp prin calități deosebite de caligrafie și miniatură*”. O carte mai apropiată ca conținut, aferentă temei artei tiparului la români, este lucrarea **Anei Andreescu** „*Arta cărții (Cartea Românească în secolele XVI-XVII): Ilustrație și ornament în cartea veche românească de până la Vasile Lupu și Matei Basarab*”. Autoarea analizează tăietura literei, ilustrația și ornamentele cărților imprimate la români în secolele XVI-XVII și descrie aceste elemente, care împreună îi conferă cărții statut de operă artistică.

Evoluția tiparului în ultimele decenii ale sec. XVIII și începutul sec. XIX, este redată concis în „*Cartea Moldovei. Secolul XVII – începutul secolului XX*” de **V. Farmagiu**, **N. Matei**, **C. Slutu**, precum și de **Vlad Chiriac**, care în lucrarea sa menționată mai sus, specifică că „*deceniile de la sfârșitul sec. XVIII și începutul sec. XIX, mai concret după pacea de la Cuciuc-Cainargi (1774) dintre Rusia și Imperiul Otoman, imprimarea de cărți moldovenești intră într-o nouă fază de dezvoltare, căpătând și o orientare laică; edițiile apărute (manuale, dicționare, calendare, literatură tradusă) contribuiau într-o mare măsură la familiarizarea cu literatura și limba rusă*”.

Urmările războiului au fost dezastruase, pentru că țara a fost despărțită în două de țările beligerante, formându-se Principatul Moldovei (între Prut și Carpați) și Basarabia (între Prut și Nistru) [10]. Drept urmare, activitatea de mai departe, în domeniul tiparului în Moldova este direct dependentă de procesul de alipire al Basarabiei la Rusia, în anul 1812. Despre aceasta s-a expus **Iurie Colesnic** în capitolul consacrat *Cărții românești în Basarabia*, din cartea „*Scurtă istorie a cărții românești*”, editată în anul 1994 de **Dan Simonescu** și **Gheorghe Buluță**. Autorul relatează despre începuturile activității tipografiei lui **Mihail Strilbițchi**, precum și a

editurilor „*Cartea Moldovenească*”, „*Literatura artistică*”, „*Lumina*”, „*Știința*”, „*Timpul*”, făcând referință și la perioada sovietică, când, în editarea cărții prioritară era tema și nici decum valoarea artistică a operei [11].

O importantă realizare în istoriografia cărții este lucrarea semnată de istoricul **Igor Cereteu** „*Cartea românească veche și modernă în fonduri din Chișinău. Catalog*”, editată în anul 2011. Divizată în două compartimente – *Cartea veche (1507-1829/1830)* și *Cartea modernă (1830-1918)*, ediția impresionează prin numărul de titluri de exemplare (1126) ce vizează cartea românească religioasă veche și modernă păstrată în cele mai importante fonduri de carte din Chișinău.

Printre variatele lucrări aferente istoriei tiparului și cărții, merita a fi indicată ediția; „*O istorie a tiparului și a tipăriturilor*”, de **Măriuca Radu** și **Angela Repanovici** (Brașov, 2004) – lucrare, în mare parte, despre geneza tehnicilor și tehnologiilor de realizare a cărții. Perioada secolului XIX și a etapei contemporane este lipsită, practic, de lucrări temeinice și remarcabile atât în domeniul istoriografiei cărții și tiparului, cât și în cel, ce ține de forma grafică, ornamentarea și ilustrarea cărții din Moldova. Această omitere este de neiertat într-un domeniu atât de important pentru cultura noastră națională, cu atât mai mult cu cât în această perioadă se fac remarcați pictorii *E. Merga, I. Vieru, Il. Bogdescu, F. Hămuraru, B. Brânzei, G. Vrabie, E. Childescu, I. Cârnu*, ș.a., care au ridicat prezentarea grafică a cărților la nivel de artă.

Totuși, remarcabil este articolul graficianului **Gheorghe Vrabie**, „*Arta graficii de carte din Republica Moldova în a doua jumătate a sec. al XX-lea (Realizări, probleme, perspective)*”, publicat în Magazin Bibliologic Nr.4/2003. Maestrul etalează rolul și necesitatea prezenței imaginii în carte, accentuând nevoia stringentă a unui studiu amplu și substanțial în domeniul graficii de carte, afirmând că „mulți dintre artiștii plastici implicați creator în domeniul graficii de carte care au realizat lucrări cu adevărat importante necesită o analiză și prezentare corespunzătoare pentru a fi menținute și vehiculate în circuitul valorilor, grafica de carte fiind un gen de artă plastică de importanță deosebită.” [11].

Alte articole oportune, cu referință la arta cărții pot fi menționate cele expuse de autorii **I. Savițchii**, în „*Gravura Moldovei medievale în contextul artei europene. Studiu istoriografic*”, **E. Musteață**, „*Aspecte ale evoluției gravurii moldovenești din perioada postbelică*”, **Cristina Popescu** „*Tiparul și cartea ca lămotiv în revista interbelică*”, **Gheorghe Vrabie** „*Trei eseuri despre moștenirea lui Igor Vieru*” ș.a.

Concluzii

Atenția pe care au acordat-o marea majoritate a surselor citate în contextul de mai sus este direcționată spre istoriografia cărții și mai puțin spre latura artistică, motiv suficient pentru a înainta un studiu profund în acest domeniu. Studiu – care ar dezvălui sensul exprimat al cărții prin forma sa exterioară, prin apartenența cultural-istorică și mijloacele de exprimare artistică. Pentru că, și tiparul, și arta de-a lungul istoriei, s-au aflat într-o permanentă legătură, prin varietatea mijloacelor de expresie artistică. Cu siguranță, aceste studii menționate sunt inestimabile pentru cultura cărții și tiparului din Moldova, însă prioritar le este aspectul istoric, literar și lingvistic. Aspectul artistic, care atribuie manuscriselor statutul de tezaur național, inegalabil ca fenomen și valoare, păstrându-și și până astăzi această calitate, rămâne a fi fragmentat și puțin cunoscut.

Bibliografie

1. Ovcinicovala-Pelin, V. *Catalogul general al manuscriselor moldovenești păstrate în URSS*. Chișinău, Știința, 1989.
2. Iorga, N. *Miniaturile Românești, Conferință susținută la fundația Dalles*. București, 1933.
3. Popescu-Vilcea, George. *Anastasiu Crimca*. Meridiane, București 1972.
4. Discursul funerar susținut de istoricul și criticul de artă francez Henri Focillon, la moartea lui N. Iorga. http://ro.wikipedia.org/wiki/Nicolae_Iorga. (accesat 02.10.2013).
5. Balan, Pavel; Vlad, Druc. *Poliptic Moldav*. Timpul, Chișinău, 1985.
6. http://ru.wikipedia.org/wiki/Яцимирский,_Александр_Иванович. (accesat 02.10.2013).
7. Iațimirskii, A. *Novii trud po staroi slaveanskoii bibliografii*. Sankt Petersburg, 1898.
8. Nemirovschii, E.L. *Mir cnighi*. Kniga, Moscova, 1986.
9. Iorga, N. *Scrieri despre artă*. Meridiane, București 1968.
10. Farmagiu, V.; Matei, N.; Slutu, C. *Cartea Moldovei. sec. XVII-înc. sec. XX*. Academia de Științe a Republicii Moldova, 1998.
11. Simonescu, Dan; Buluță, Gheorghe. *Scurtă istorie a cărții românești*. Demiurg, 1994.